

AZERBAJCAN TÜRKÇESİNDE KULLANILAN İKİ DEYİMİN TARİHİ VE SOSYOLOJİK KARAKTERİ

SEYFETTİN ALTAYLI

Azerbaycan coğrafyası, Anadolu ile birlikte Türklüğün asıl ana yurdudur. Azerbaycan'ın Fuzûlî bölgesindeki Azık Mağarası, Kazak bölgesindeki Aveydağ'daki Damcılı Mağara, Gobustan kayalıkları, Güneydoğu Anadolu bölgesinde ve Soğukbulak'ta (Ermenistan işgalinde) bulunan kaya resimleri ile diğer arkeolojik buluntular da bizim fikrimizi onaylamaktadır¹. Burası, Doğu ve Batı Türklüğünün yarattığı kültürel varlıkların buluşma, birbirlerini tanıma, tamamlama ve kaynaşma noktasıdır. Bu sebeple Azerbaycan Türk kültürü, Türk dünyası içinde mümtaz bir yere maliktir. Burası aynı zamanda sadece bizlerin değil, Doğu ve Batı kültürlerinin de geçiş güzergâhında olduğundan onlardan etkilenmiş, onlara etki etmiş ve gurur verici yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Yörenin çeşitli zamanlarda yetiştirdiği kültür adamlarından birkaçının adını anmamız gayemizi daha iyi açar kanaatini taşımaktayız. 13. yüzyılda yaşayan dahi müzisyen Şeyh Safiyeddin Urmevî², yine aynı yüzyılda yaşamış büyük Türk astronomi bilgini Nasreddin Tusî³, 12-13. yüzyıllarda yaşamış büyük edip Nizamî⁴, 15-16. yüzyıllarda yaşayan ve günümüze kadar etkisi görülen Fuzûlî⁵ her hâlde gayeye kifâyet edecek örneklerdir.

Biz bu makalede iki deyim üzerinde duracağız ve onların tarihî ve sosyolojik karakterlerini analiz etmeye çalışacağız.

Başından tüstü çıxmaq⁶: Son derece sinirlenmek

Éle bil göy başıma uçdu: Herhangi bir olayın vahameti ve insanda meydana getirdiği olumsuz etkiyi yansıtır.

Türk inanç sisteminde kâinat yir-sub “yer-su”dan ibarettir ve bunlar birbirlerini tamamlayan iki zıt unsurdur⁷.

1 Arazoğlu, Müxteser Azerbaycan Tarixi, Bakı 1999, s. 9.

2 Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, C. 8, Bakı 1984, s. 409.

3 *age.*, C. 7, Bakı 1983, s. 231.

4 *age.*, C. 7, Bakı 1983, s. 244.

5 Ana Britannica, C. 9, İstanbul 1986, s. 207.

6 Axundov, Ağamusa, Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, Bakı 1997, C. I, s. 116.

7 Esin, Emel, Türk Kosmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar), E. F. Matbaası, İstanbul 1979, s. 1.

Gök, evrensel anlamda hem tekliği hem de çokluğu simgelemektedir⁸. Semanın yekpare olması ile Tanrı'nın tekliği arasında da bir bağ vardır. Gök aynı zamanda "Gök Tengri"nin bulunduğu yerdir⁹. Eski Türk kozmogonisinde "Tanrı" aynı zamanda "Gök" anlamını da ifade ediyordu¹⁰. Türklerin gök rengine son derece önemle yaklaşımlarının, totem olarak da gök renge yakın renkli boz kurdu seçmelerinin esas sebebi de bu yaklaşımdan kaynaklanmaktadır. "Doğu" yönünü diğer yönlerden üstün tuttıkları için de bu yönü belirtmede "gök" rengi kullanmaları¹¹, Oğuz Han'ın ordularını dört ana yöne göre ayırması ve askerlerinin atlarının rengini her yönün rengine göre belirlemesi, doğu yönündeki atların renginin boz olması¹² da çok özel bir anlam taşımaktadır.

Göktürk ülkesine giden İbni Fadlan, seyahatnamesinde Türklerin bir zulümle ve haksızlıkla karşılaştıkları zaman başlarını yukarı kaldırıp bu zulme ve haksızlığa son vermesi için Tanrı'ya dua ettiklerini yazmıştır¹³. Kur'anıkerim Tarık Suresi'nin 1. ayetinde Yüce Yaratıcı'nın "göğe ve tarıka and olsun"¹⁴, Şems Suresi'nin 5. ayetinde "göğe ve onu meydana getirene and olsun"¹⁵ şeklindeki ifadelerin özü ile, Gök Tanrı dinine inanan Türklerin inançlarının örtüştüğünü de göstermektedir.

Gök Tanrı dininde Türkün inanç sistematığının merkezinde semavî özelliği ile "Tanrı" oturmaktadır ve yaratıcı sıfatıyla da her şeye hükümandır¹⁶. Kutsal kitabımız Kur'anıkerim Nahl Suresi'nin 52. ayetinde Tanrı şöyle buyurmaktadır: "Göklerde ve yerde ne varsa hepsi onundur. Kulluğun da yalnız ona yapılması lâzımdır"¹⁷.

Eski Türk inancında gök yeri örtmektedir ve onu desteklemektedir¹⁸. Sonsuzluğu ve ebediliği de kendinde barındıran gök, kare şeklinde¹⁹ tasavvur edilen dünyayı bir yorgan gibi çepeçevre saran kubbe biçimindedir²⁰. Göktürk devri Orhon yazıtlarının, üzerindeki kabuğunun kubbemsi olması ve bir anlamda sonsuzluğu simgelemesinden dolayı taştan oyulmuş kaplumbağa heykelleri üzerine

8 Roux, Jean-Paul, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İstanbul 1994, s. 83 İşaret yayınları.

9 Acalov, Arif, Azerbaycan Mifoloji Metinleri, Elm, Bakı 1988, s. 35,

10 Ünver Günay-Harun Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Ankara 1997, s. 36, Ocak yayınları

11 Gömeç, Saadetin, Kök Türk Tarihi, Ankara 1997, s. 105, Türksoy Yayınları

12 Ögel, Bahaeddin, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, Ankara 1981 C. I, s. 406

13 Turan, Osman, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, İstanbul 1995, s. 49, Boğaziçi Yayınları

14 Ateş, Süleyman, Kur'anıkerim ve Yüce Meali, Ankara, s. 590, Kılıç Yayınları

15 Ateş, Süleyman, age., s. 594

16 Kafesoğlu, İbrahim, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1988, s. 308, Ötüken Yayınevi

17 Ateş, Süleyman, age., s. 271

18 Roux, Jean-Paul, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İstanbul 1994, s. 83, İşaret yayınları

19 Roux, Jean-Paul, Orta Asya (Tarih ve Uygarlık), İstanbul 2001, s. 60, Kabalıcı yayınları

20 Roux, Jean-Paul, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, s. 84.

oturtulmaları da tesadüfî değildir. *Dede Korkut Kitabı*'nda da Tanrı'nın göklerde olduğu vurgulanmaktadır²¹. Hun çağında "Tanrı" hem gökyüzünü hem de Allahlığı temsil ediyordu²². İnsan mavi göğün örttüğü kara yerde yaratılmıştır. Bu vasfı ile gök koruyucu ve gözeticidir; ancak gök, Tanrı'nın kendisi değildir²³. Tanrı'nın göğün en yüksek katında olduğu kanaatine varılması, onun tasavvur edilemezliği ve sonsuzluğu ile ilgilidir. Gökle bu yönünden dolayı bir bağ kurulmuştur. Türkler yerde göğün doruk noktasının ortasında, düşmanları ise dört bir köşede yaşamaktadır²⁴.

Türk hükümdarlarına "Tanrı Kutu" unvanı verilmesi de Türklerin ilâhî hâkimiyet anlayışının gökle ilgili olduğunu ve inandıkları Tek Tanrı inancının varlığını da ispatlıyor²⁵. Eski Türk inancında hakan Tanrı'nın elçisi ve insanlar arasında kendine en yakın kimsedir²⁶. Bu sebeple Tanrı, kendine yakın bildiği kişileri tutup göğe kaldırır, yani yüceltir ve ona kut (hükümlerlik yeteneği) verir. Bakara Suresi'nin 105. ayetinde Tanrı; "Allah, rahmetini dilediğine tahsis eder, Allah büyük lütuf sahibidir"²⁷ şeklinde buyurmaktadır. Kutun kaynağı olan Tanrı, bir noktada sonsuz derinlikteki mavi gök, tecelli ettiği yer ise, ona lâıyk olan şahıs, yani hakandır. Şamanların inanış efsanesine göre Tanrıların en ulusu Tengere Kayra Han'ın kendine benzer bir varlık yaratarak ona "kişi" demesi²⁸, Allah'ın insanı yarattıktan sonra buyurduğu kutsal hadiste; "aferin bana ki, böyle bir varlık yarattım" diyerek kendini övmesi²⁹, ile Tîn Suresi'nin 4. ayetinde Tanrı'nın "Biz insanı en güzel biçimde yarattık."³⁰ şeklindeki ifadesi de bir noktada kadim Türk inancıyla örtüşmektedir.

Köyün idarecisine birçok Türk yurdunda, özellikle de Azerbaycan'da "kendxuda", yani mecazî anlamda "köyün tanrısı" adının verilmesi de aynı inancın ve geleneğin devamı niteliğindedir. Kültürün yazıtının doğu yönünde yer tutan "Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam Kağanı ve annem Hatunu yükseltmiş olan Tanrı, il veren Tanrı"³¹, Kaşgârlı Mahmut'un "Tanrı devlet güneşini Türklerin burcunda doğurmuş, gökteki dairelere benzeyen devletleri onun

21 H. Achmed, Schmiede, *Kitab-ı Dedem Korkut*, Ankara 2000, s. 18, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları.

22 Osman, Turan, *age.*, s. 48.

23 Yaşar, Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara 1999, s. 27-28, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yayınları.

24 Jean-Paul, Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 84.

25 Osman, Turan, *age.*, s. 48.

26 Jean-Paul, Roux, *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)*, s. 61.

27 Süleyman, Ateş, *age.*, s.15.

28 W, Radlof, *Sibirya'dan Seçmeler*, İstanbul 1976, s. 215, Kültür Bakanlığı yayınları.

29 Eli, Şamil, *Tanıdığım İnsanlar*, Bakı 2000, s. 5, Sumqayıt Neşriyyatı.

30 Süleyman, Ateş, *age.*, s. 596.

31 Osman Fikri Sertkaya, -Cengiz Alyılmaz, -Tsenediy Battulga, *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü*, Ankara 2001, s. 19.

saltanatı etrafında döndürmüş, Türkleri yeryüzünün hakimi kılmıştır³² şeklindeki ifadesi de aynı düşüncenin tezahürüdür.

Türkler, cihan hâkimiyeti şuurunu her şeyin hâkimi olan Tanrı'nın kendilerine bahsettiğine inanıyordu³³. Bilge Kağan yazıtının doğu yönündeki "Yukarıda Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İlteriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır."³⁴ ifadesi de Türklerin Tanrı'ya karşı yaklaşımlarını gösteren tarihî belgedir. Türkler, Tanrı'yı kendilerine çok yakın hissettiklerinden dolayı ona bazen "Türk Tengrisi"³⁵ şeklinde hitap ediyorlar ve onu âdetta millileştirerek kendileriyle özdeşleştiriyorlardı.

Ulu ve yüksek dağlar da göğe yakın olduklarından dolayı kutsal kabul edilmişlerdir. Bu inanç ve gelenek, tarih boyunca varlığını devam ettirmiştir. Göğe duyulan bu yaklaşım elbette Türkün hayatına da girecekti. Gök kendi yansımasını Türkün "ocak", "yuva", "yurt" diye tanımladığı barınağında, yani çadırın yapısında bulmuştur. Çadırın kubbesinin ortasında bulunan ve kutsal sayılan ocağın dumanının çıktığı baca veya nefeslik, aynı zamanda göğün doruğu ile, yani Tanrı'yla birebir ilişki kurmaya da imkân tanıyordu. Eski Türkler tarafından yurt diye tanımlanan ve birbirine eklenmiş esnek ağaçların üzeri keçe ile kaplanarak meydana getirilen, portatif, taşınabilir barınak olan³⁶ çadırın kubbesinin ortasında bulunan ve "tünlük, tünük" diye adlandırılan nefeslik açılıp kapanıyordu. Baca, ateş söndürüldüğü zaman kapatılıyordu³⁷.

Çadırla göğün aynileşmesi de her ikisinin kaplayıcı, örtücü, koruyucu özelliği ile ilgilidir. Çadır, Türkün manevî âleminin, inancının maddî olarak somutlaşmış ifadesidir. Tubu bölgesinde bulunan Kırgız yazıtında çaresizlikle ilgili haykırışı ifade eden "Benim göğüm bizim üzerimize yıkıl."³⁸ veya Azerbaycan sahasında kullanılan ve bir olayın vahametini ve yarattığı olumsuz etkiyi dile getiren "Éle bil göy başıma uçdu." ifadesi de kullanıldıkları zaman dilimine bakılınca aralarından yüzlerce yıl geçmesine ve ayrı coğrafyalarda söylenmelerine rağmen aynı düşüncüyü yansıtır. Bu ifadelerden Türklerin göğe, Tanrı'yı çağrıştırdığı hâlde Tanrı gözüyle bakmadığını ve onun fani olduğuna inandığını anlıyoruz. Zaten eski Türk inancında yerin bir gün yarılacağı ve göğün çökeceği³⁹

32 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat'it Türk*, Besim Atalay çevirisi, C.I, s. 3.

33 Osman Turan, *age.*, s. 94.

34 Osman Fikri Sertkaya, -Cengiz Alyılmaz, -Tsendiyn Battulga *age.*, s. 75.

35 Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1998, s. 11, Türk Dil Kurumu yayınları.

36 Tuncer Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Ankara 2001, s. 78, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yayınları.

37 Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, İstanbul 1997, s. 65, Milliyet yayınları.

38 Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 89.

39 Jean-Paul Roux, *Orta Asya*, s. 61.

düşüncesi hâkimdir.

Chou Türkleri kâinatı silindirik gövdeli ve kubbeli bir otağa benzetmişlerdir⁴⁰. Kâinat, Göktürk ve Uygur hakanlıkları devrinde de silindirik gövdeli, kubbeli hükümdar otağına benzetiliyordu⁴¹. Daha doğrusu hakanın otağı gök kubbe-ye benzetilerek yapılıyordu. Eski Oğuz mezarları olan kurganların da aynı kubbe-ye benzetilerek yapılmıştır. Kıpçaklarda kurganların kutsal sayılması ve onların yanında Tanrıya dua edilmesi, eski tarihlerde kutsal sayılan ulu dağlarda Gök Tanrı'ya dua edip kurban sunan ataların mirasının devamının ifadesidir⁴².

Türk barınağı olan çadırın tavanının kubbemsi yapılarak göğe benzetilmesi, ona ululuk sıfatını kazandırma düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Kazak ve Kırgızların başlıklarının yukarı doğru uzanarak dağ şeklini andırması ve incelemek yükselmesi de ululamanın başka bir somutlaşmış ifadesidir. Hun ve Göktürk çağında görülen keçe çadırların kubbemsi ortasında hem içeriye ışık düşsün hem de ocağın dumanı dışarı çıksın diye bir delik bırakıldığı bilinmektedir⁴³. Kıpçakların kurganları kutsal dağlara benzetmeleri ve kurganın tepesinde, tuğladan çadırın tavanına benzer bir bölüm yapmaları da ululamanın başka bir örneğidir⁴⁴. Güney Anadolu düğünlerinde kına gecesi gelinin yastık üzerine oturtularak üç defa yukarı kaldırılması⁴⁵, Kastamonu bölgesi Türkmenlerinde gelinin beline kuşak bağlarken kuşağın üç defa hem gelinin, hem de bağlayan kişinin başının üzerinden göğe doğru kaldırılması⁴⁶, Balıkesir bölgesi Türkmenlerinde gelinin eşikten içeri girmesinden sonra damadın kardeşi ve gelinin arkadaşları tarafından bazen yedi, bazen de dokuz defa elleriyle göğe kaldırılması, Rize bölgesinde damadı pes edinceye kadar göğe atmalar⁴⁷, en kadim Türk inanç sisteminde olan ve eski devirlerde hakanlar için uygulanan ululama olayının günümüzdeki yansımasıdır.

Kubbeli barınak olan çadır tarihin her devrinde görülmüştür. 13. yüzyılda Kıpçak yurdundan geçen Plâno Carpini, Kıpçak çadırlarını şöyle tasvir etmektedir: “İnce çubuktan yapılan çadırlar yukarı doğru gittikçe daralmaktadır. Tam ortada bir baca vardır. Buradan içeriye ışık girer, aynı zamanda duman çıkar. Ocak daima çadırın ortasında bulunur⁴⁸.”

40 Emel Esin, *age.*, s. 13.

41 Emel Esin, *age.*, s. 13.

42 Murat Adji, *Kıpçaklar*, Ankara 2002, s. 135, Atatürk Kültür Merkezi yayını.

43 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 7, Ankara 2000, s. 350, Kültür Bakanlığı yayını.

44 Murat Adji, *Kıpçaklar*, s. 140.

45 Yaşar Kalafat, *Karşılaştırmalı Bayır-Bucak Türkmen Halk İnançları*, Ankara 1996, s. 88, Bayır-Bucak Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği yayını.

46 Yaşar Kalafat, *Karşılaştırmalı Bayır-Bucak Türkmen Halk İnançları*, s. 88.

47 Yaşar Kalafat, *Karşılaştırmalı Bayır-Bucak Türkmen Halk İnançları*, s. 89.

48 Mustafa Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Komant/Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Ankara 1993, s. 111, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını.

Göçebe hayatta kullanılan kubbeli ve üstten bacalı çadırlar yerleşik hayata geçtikten sonra yapılan evlerin mimarisinde de uygulanmıştır. Dünyaya geldiğim İğdir'in Dize köyünde kare şeklinde, balçıktan yapılan oldukça eski bir evimiz vardı. Evin damına atılan kalaslar üzerinde tam ortaya gelecek şekilde üst üste konan ağaçlarla kareler oluşturulmuş ve kubbe meydana getirilmişti. Kubbenin tam ortasında tek bir pencere vardı. Köyümde aynı evden üç tane daha görmüştüm. Bu evlerin varlığı da son devre kadar en eski devirlere ait inanç ve düşüncelerimizin devamının başka bir örneği idi. Yazık ki, bu evler 1968 yılında Aras nehrinin taşması ve köyü sel basması sonucu yıkılmışlardır.

Ocak ve ateş, kadim Türk inancında bereket ve hayatın kaynağı kabul edilmektedir⁴⁹. Ocak, evde hem maddî hem de manevî merkez konumundadır ve kendine has kutsiyeti vardır⁵⁰. Azerbaycan sahasında da ocağa ve ateşe (od) yemin edilmesi de bu düşünce ve inançtan kaynaklanmaktadır. Manas destanında gelinin kayınbabasının evine geldiğinde çadıra girerek ocağa ve ateşe doğru eğilerek selâm vermesi⁵¹, bugün bile Kaşkay Türklerinin düğün günü yuvarlak çadırın ortasında "çır" dedikleri büyük bir ocağı yakmaları⁵², çadırlarda ocağın tün-nüğün, çadır tipli evlerde tandırın yukarıda bulunan bacanın tam altında olması, başka bir anlamda bereketin gökten kutsal sayılan ocağa ve tandıra inmesini arzulayan düşüncenin somutlaşmış ifadesidir. Bu sebeptendir ki; Azerbaycan sahasında ocağa ve onu temsil eden oda (ateşe) "od haqqı, ocaq haqqı" şeklinde yemin edilmektedir. Azerbaycan Türk kültür dairesinde Küçük Çille diye anılan kısım ikinci bölümünün⁵³ sona ermesiyle başlayan ve üç gün süren Hıdır Nebi törenlerinin üçüncü gününde Hıdır Nebi'nin elinde toprağı ısıtan ateşle gelerek vatanına güneş, su ve insanlara sağlık getireceğine inanılır⁵⁴.

Türk hakanları da kendileri için belirledikleri bir günde büyük bir ateş yakıtırıp ona kurban sunar, dua ederdi⁵⁵. Türkler kadim çağlardan beri ocağı ve ateşi kutsal, aynı zamanda canlı kabul etmiştir. Bu inanç ve gelenek hâlâ devam etmektedir. Anamla babamın bir konu üzerinde tartıştıkları zaman defalarca odun canı haqqı, ocağın nefesi haqqı, odun-ocağın canına and olsun şeklinde yemin ederek birbirlerini inandırmaya çalıştıklarına şahit olmuşum. Elazığ yöresinde de yemek pişiren kadın susayıp su içtiğinde ondan bir miktarını da "odun canı

49 Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 59.

50 Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 187.

51 Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul 1976, s. 48, Kültür Bakanlığı yayınları.

52 Yaşar Kalafat, -Mehmet Kiyani, *Kaşkay Türklerinde Sosyal Yaşam*, Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri, sayı 1, Sivas, 2001.

53 Seyfettin Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1994, c. I, s. 207, Millî Eğitim Bakanlığı yayınları.

54 Azad Nebiyev, *Azerbaycan'da Nevruz*, s. 30, Kültür Bakanlığı Yayınları.

55 Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1986, s. 67, Türk Tarih Kurumu yayınları.

çeker” diye ateşe serpmesi⁵⁶ aynı inanç sisteminin yansımasıdır. Birçok Türk bölgesinde ocağın ateşinin suyla söndürülmemesi, ateşe tükürülmemesi, idrar yapılmaması, ocağın külünün süpürgeyle süpürülüp temizlenmemesi, bereket simgesi olan ocağa duyulan saygının işaretleridir. Kaşkaylarda ocak ateşinin hiç söndürülmemesi⁵⁷, düğün ateşinin baba ocağından getirilen ateşle yakılması⁵⁸, Anadolu’da yaşayan Varsak Türkmenlerinde bir kimsenin kendinin veya başkasının ateşini söndürmesinin fakirleşmeye amil olacağı⁵⁹ inancı da aynı düşünceden kaynaklanmaktadır.

Ocak bereketin timsalidir; ancak onu, gökten yurt adlanan çadırın tepesindeki tünnük, Dede Korkut’ta ise “ban”,⁶⁰ diye adlandırılan bacadan yollayan Tanrı’dır. “Bakara Suresi’nin 22. ayetinde: O (Rabb) ki yeri, sizin için döşek, göğü de bina yaptı, Gökten su indirdi, onunla size rızık olarak çeşitli ürünler çıkardı”⁶¹, Hud Suresi’nin 6. ayetinde: “Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki, rızık Allah’a âit olmasın”⁶² buyuruyor. Gök Tanrı dinine inanan Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünde bulunan “Kağan oturduğumda ölecek gibi düşünen Türk beyleri, milleti memnun olup sevinip yere dikilmiş gözü yukarı baktı.”⁶³ ifadesinde yukarı bakış, bereketi, rızık yukarıdan yollayan Tanrı’ya teşekkürün ve memnuniyetin ifadesidir. Masalın bitiminde anlatan kişinin “gökten üç elma düştü” şeklindeki ifadesinde de kısmetin Tanrı’dan geldiği ifade ediliyor⁶⁴.

Bu ifadede gök bir anlamda da çadırın veya evin kubbeli tavanın ortasında bulunan bacayı da çağrıştırmaktadır. Bu da Türk evinin, mikro anlamda onun kendi dünyasının tavanını oluşturduğunu da simgelemektedir. Ergenekon (Nevruz) Bayramından bir gün önce Azerbaycan kültür dairesinde kutlanan ve İğdır yöresinde “yéddi levin (yedi çeşit)” adlandırılan gecede kapıdan, pencereden veya bacası üstten olan evlerden mendil sallayıp bayramlık için alınan çerezlerden kendi payını isteme adetinin “bacadan şal sallamaq” şeklinde tabir edilmesi de aynı gayeye hizmet ettiği gibi, Azerbaycan bölgesinde de yerleşik hayata geçtikten sonra çadır tipli ev mimarisinin kullanıldığını ispat ediyor.

İnsanın ölümü esnasında “ruhu bacadan uçdu” şeklinde ifade edilmesi ve

56 Rifat Araz, *Harpu’ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği*, Ankara 1995, s. 66, Atatürk Kültür Merkezi yayınları.

57 Yaşar Kalafat,-Mehmet Kiyani, *age.*, s. 246.

58 Yaşar Kalafat,-Mehmet Kiyani, *age.*, s. 247.

59 Ahmet Gökbel, *Anadolu Varsaklarında İnanç ve Adetler*, Ankara 1999, s. 146, Atatürk Kültür Merkezi yayınları.

60 Seyfettin Altaylı, *age.*, I. c, s. 90.

61 Süleyman Ateş, *age.*, s.3.

62 Prof. Dr. Süleyman Ateş, *age.*, s. 221.

63 Osman Fikri Sertkaya,-Cengiz Alyılmaz,-Tsendiy Battulga, *age.*, s.74.

64 Yaşar Kalafat, *Bayır-Bucak Türkmen Halk İnançları*, s. 88.

ruhun Tanrı katına üstteki pencereden çıktığına işaret ettiği gibi “tünük” veya “baca”nın insan-ev-Tanrı arasındaki iletişimde vasıta olması yönüyle de çok önemli bir fonksiyonu icra ettiğini çağrıştırmaktadır.

Kadim Türk barınağı olan ve otağ, yurt şeklinde adlandırılan çadırlar hem Türk’ün yuvası, hem de onun mikro anlamda kâinatıdır. Evin “ocak” şeklinde ifadesini bulması da⁶⁵ onun kutsal kabul edilmesinin delilidir. Eski devirlerde bu sebeple hakan otağları çok özel şekilde süsleniyordu. Ünlü Çinli bilgin Wang Kuo-wei tarafından yayınlanan bir seyahat raporunda şu ifadeler yer tutuyor: “Onların (Türklerin) yurduna gittiğimde bir Çin elçisi geldiğinden altından bir çadır kurmuşlardı. Zannımca bu çadırı biz Çinlilere güçlü görünmek için kurmuşlardı”⁶⁶. Bu rapordan çadırın kapısı, eşiği ve direklerinin altınla kaplandığı anlaşılıyor⁶⁷ ki, Dede Korkut’ta ifadesini bulan “Altın başlı ban ev”lerin Hun çağındaki geleneğin devamını ve Azerbaycan’la Anadolu sahasındaki, başka bir deyişle Dede Korkut diyarındaki yansımaları görüyoruz.

Dede Korkut’un Dirse Han’a hitaben Boğaç için söylediği “Altın başlı ban ev ver bu oğlana!”⁶⁸, aynı boyda Dirse Han’ın söylediği, “Altın başlı ban evler giderse benim gider.”⁶⁹, Boğaç Han’ın “altın başlı ban evler benim de içinde otağım var.”⁷⁰, Salur Kazan’ın Evi Yağmalandığı Boy’da “Salur Kazan yerinden durmuştu. Doksan başlı ban evlerin kara yerin üzerine diktirmişti”⁷¹. Kazan Han yağmalanan yurduna geldiğinde “ak ban evim dikilende yurdu kalmış”⁷². Kâfirin “Kazan Beyin tünlüğü altın ban evlerini biz yıkmışız”⁷³. Burla Hatun’un oğlu Uruz’a hitaben “tünlüğü altın ban evimin kabzası oğul”⁷⁴. Bamsı Beyrek Boyu’nda “Kam Gan oğlu Bayındır yerinden durmuştu. Kara yerin üstüne ak ban evin diktirmişti”⁷⁵. Ve daha birçok yerde geçen “tünlüğü altın ak ban ev” ifadesi ileri sürdüğümüz fikri doğrulamaktadır. Doğduğum köyde çok zengin kimselerin durumunu belirtmek için söylenen “evinin direği kızıldandır” ifadesi de tarihin en kadim devirlerinden beri süregelen ve eve, ocağa olan yaklaşımın göstergesidir.

Türkün evi mikro anlamda onun dünyasıdır dedik. Evin bacası da Tanrı ile

65 Seyfettin Altaylı, *age.*, II. C. s. 925.

66 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 2000. C. 7, s. 350, Kültür Bakanlığı yayınları.

67 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 7, s. 350.

68 H. Achmed Schmiede, *age.*, s. 25.

69 H. Achmed Schmiede, *age.*, s. 32.

70 H. Achmed Schmiede, *age.*, s.33.

71 Samet Elizade, *age.*, s. 48.

72 H. Achmed Schmiede, *age.*, s.39.

73 Samet Elizade, *age.*, s. 50.

74 Samet Elizade, *age.*, s. 56.

75 Samet Elizade, *age.*, s. 64, 148.

ev halkı arasında gerçekleşen haberleşmenin vasıtasıdır. Çocukken anama “Evimizin bacası neden üsttendir?” diye sorduğumda; “Oğul, Allah geceleri oradan bizi gözetliyor ve bizi koruyor, onun için bacamız üsttendir.” şeklinde verdiği cevap en kadim inanç sistemimizin bugüne kadar canlı bir şekilde yaşadığının da delilidir. Baca aynı zamanda içeride yanan ocağın boğucu, insan için zararlı, kokusu ise itici olan dumanın dışarıya atıldığı yerdir. Baca, göklerde karar kıldığı inanılan Tanrı ile haberleşmede vasıta olduğundan özel bir öneme maliktir. Gök ise sonsuzluğu çağrıştırdığından ulu kabul edilmektedir; ancak o da yıkılabilir, yani fanidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi “Éle bil göy başıma uçdu” şeklindeki ifade de asırlardan beri süregelen bu inancın mecazi anlamda kendi ifadesini bulmasıdır.

İnsanın fizikî varlığı olan vücudunun yegâne hayatiyet kaynağı canın barınağı bedendir. Bu barınağın Tanrı ile birebir ilişkisinin olduğu yer ise, düşünce melekesinin, aklın, hafızanın ve vücudu idare mekanizmasının merkezini baş olduğu kabul ediliyor. Baş kesmek⁷⁶ deyiminde gizli olarak yatan anlam da bu fikir ve düşünceden kaynaklanıyor; insanın fani olan fizikî varlığına bu yolla son verildiğine, başsız bedenine hiç olduğuna, dolayısıyla da başın önemine işaret ediliyor. Baş bir noktada çadırdaki tünnük, çadır tipli evdeki baca rolünü de üstlenmektedir.

“Başından tüstü (duman) çıxmaq (qalxmaq)” deyiminde ise, insan mecazî olarak mikro anlamda kendi içinde en küçük âlem şeklinde tasavvur ediliyor. İçte duyulan kızgınlığın, yüreği yakan ateşin yükseldiği, onun alevlerinin sardığı, dumanının çıktığı yer ise, çadırdaki tünnüğün, evde bacanın görevini mecazî anlamda üstlenen organın baş olduğu vurgulanıyor.

76 Seyfettin Altaylı, *age.*, s. 97.